

УДК 821.161.2

**«ОБАПОЛИ ЦЬОГО ЧАСУ»:
АНАХРОНІЇ У НАРАТИВНІЙ КОМПОЗИЦІЇ
«СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»¹**

Анфіса ГОРБАНЬ

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра українського літературознавства та компаративістики,
вул. В. Бердичівська, 40, Житомир, 10008, Україна,
e-mail: anyasribnafog@gmail.com*

Доведено, що наратор «Слова о полку Ігоревім» не заперечує, а використовує оповідну манеру Бояна із домінуванням дискурсу, нашаруванням численних аналепсисів і пролепсисів. Анахронії піддають сумніву «каялу» (звинувачення) Ігоря, бо «ворота» на Русь уже були відчинені – переступом законних прав Ігоревого діда Олега і його династичного «гнізда». Вперше у студіях «Слова...» симулякр «Карна і Жля» прояснено як історичну альянцію Желяні, а згадку про Пліснеськ з'ясовано як авторське «вщучування». Перспективними для подальших досліджень є питання фальшування наративної композиції і проскрибованого оригінального тексту.

Ключові слова: «Слово о полку Ігоревім», Володимир Галицький, автор, композиція, історія, дискурс, анахронія, аналепсис, пролепсис

Дослідження «Слова о полку Ігоревім, Ігоря, сына Святъславля, внука Ольгова» (далі – «Слова...») – чи не найбільш розмаїтий і взаємозаперечний дискурс в історії української літератури. Оскільки оригінал не зберігся, а вцілілі копії (рукопис і першодрук) допустили/зумовили його спотворення, сам текст і його інтерпретації стали безпрецедентно «відкритими»: реконструкція слів і сенсу понад два століття є цікавою грою, яку ніхто не бажає припиняти. Наприклад, авторство «Слова...» ґрунтовно довів Л. Махновець, але захищені дисертації важать не більше, ніж романи, бо анонімність «Слова...» надто приваблива. «Слово...» зачаровує, однак і в освітянській практиці, і в наукових студіях його композиційно вишукану оповідь часто підмінюють наративом літопису, «виправляючи» хронологію, розглядаючи навіть не сюжет, а лише «історичну основу» – фабулу, яку оцінюють як каральну, у вимірі повчального прикладу.

Непроминальними лишаються тези М. Грушевського щодо художньої доцільності архітектоніки «Слова...»: «Скомпоновано се настільки зручно, що обидва елементи – мистецький опис Ігоревої війни і політичний відклик до сучасного громадянства: до князів і дружини всієї Русі – сплітаються в одній ідейній цілості. Малюнок походу, завдяки отсій манері коротких настроєвих образків, непомітно переходить в політичний памфлет, для котрого Ігорева катастрофа являється приводом для того, щоб представити

¹ Статтю подано в авторській редакції.

всю погибельність “княжого неспособія”...» [2]. Деяким ученим архітектоніка «Слова...» «здавалась хаотичною, калейдоскопічною, – відзначає Л. Махновець. – Насправді ж ми маємо у “Слові” чітку тричленну композицію – вступ, сама розповідь і закінчення – “слава”. Але розповідь “Слова” не тече в хронологічній послідовності, плавно й повільно. Вона розвивається у складних просторових і часових стрибках, об’єднаних провідними асоціаціями та ідеями, що зводили колосальний матеріал, розкиданий у просторі й часі, в один фокус, до одної думки, до одної найголовнішої ідеї – до закликку єднатися» [7, с. 6–7].

Михайло Грушевський – один із дослідників «Слова...» (в цьому ряду також І. Франко), для яких «всі ті неясності, непослідовності, відбігання від теми і вставки сторонніх епізодів» [2] потребували спеціального пояснення, наприклад, припущення про двох (чи й більше) авторів. «В кожному разі, се цікаво, що свої жалі на княжу “крамолу” він [автор] уважав за краще вилити словами покійника Бояна, а не від себе, правдоподібно, стараючись бути якнайменше одіозним, не викликати роздраження в хвилі, коли треба було навпаки – викликати почуття солідарності» [2]. М. Грушевський розглянув окремі анахронії у «Слові...» як феномен естетичний, наприклад: «Опис бою перебивається, може, – щоб ослабити її напруження, сумною ремінісценцією давніших усобиць. (Можливо – се уривок-парафраза з Боянових пісень)» [2].

«У автора, який так прозоро скомпонував “плач Ярославни”, можемо вважати цю скомплікованість композиції за навмисну, – переконує Д. Чижевський. – Кілька дослідників висловлювало думку, що неясність композиції постала через невміння переписувачів, що переплутали окремі речення або сторінки старішого рукопису. Але переставлення при аналізі виявляються непотрібними. Напр., затемнення сонця, що відбулося вже під час походу, в “Слові” поставлене перед походом. Це може бути зв’язане з традицією героїчного епосу, в якому похмурий тон часто бринить з самого початку (“Іліяда”, “Нібелюнгі”); до того цей зловісний знак не зупинив князя від виправи, що підкреслює його рішучість та сміливість» [10, с. 184].

Анахроніями Ж. Женетт називав «різні форми невідповідності між порядком історії і порядком оповіді» [4, с. 315]. Замість понять «ретроспекція» та «антиципація», які «викликають уявлення про певні суб’єктивні явища» [4, с. 315] Ж. Женетт пропонує більш нейтральні терміни на позначення подієвих відступів: *аналепсис* (повернення оповіді до події, яка передувала поточному часу історії) і *пролепсис* (забігання наперед, натяк на майбутню подію).

У пропонованій статті ми розглянемо художньо вмотивовані анахронії у «Слові о полку Ігоревім» як частину історії (як *history*, так і *story*). Мета цієї студії – з’ясувати роль *аналепсисів* і *пролепсисів* у наративній структурі «Слова о полку Ігоревім». Ми побачимо, як застосований автором Боянів спосіб «звивати» оповідь «обаполи цього часу» вибудовує значення. Поряд із наратологією (Ж. Женетт) застосуємо деконструкцію (Ж. Дерріда) – у доповнення до наявних інтерпретацій і всупереч ustalеним стереотипам рецепції «Слова...». Окрім того, розглянемо деконструкцію, яку застосовує автор, підважуючи офіційний дискурс «каяли» Ігоря.

Нехтування наративними аспектами «Слова...» приводить до ігнорування його літературності або навіть намагання її «виправити». У визначенні датування пам'ятки дослідники не розмежовують часу нарації (автор) та часу історії (персонаж). «Писано його мабуть по повероті Ігоря з полону не пізніше 1187 р., бо тоді вмер Ярослав Осмомисл Галицький (за якого тут згадується як живого), але і не раніше 1187 р., коли син Ігоря Володимир повернувся з полону» [11], – ці міркування Д. Чижевського є і в Л. Махновця [7, с. 6], тиражовані як доконаний факт. Але князя Ярослава Осмомисла у «Слові...» згадано «як живого» не в мовленні наратора, а в «золотому слові» Святослава – змодельованого автором персонажа, який перебуває в художньому часі, тож «теперішнє» його дискурсу не є часом нарації, не може датувати написання.

Натомість Бояна у «Слові...» згадується в авторському мовленні (обрамленні), дискурс Бояна – цитований із почутого («рече», «рек»), – що не завадило стереотипній рецепції вважати Бояна не сучасником наратора, а поетом покійним або й легендарним. Дійсно, деякі згадані ним князі належать минулому: Ярослав, Мстислав, Роман Святославич, – але йдеться про «първѣхъ времѣнъ усѣбѣцѣ» [10, с. 96] – попередніх, не Боянових часів. До речі, із такого династичного «розгону» до самих усобиць цей аналепис нас уже не приведе, бо замість них вміщено підмінений скриптором фрагмент зачину – алегоричне пояснення образу соколів і лебедів як пальців і струн.

Інший приклад нехтування наративними аспектами: «виправлений» порядок викладу. Йдеться про епізод затемнення Сонця, який, на переконання Д. Чижевського, не було жодної потреби переставляти, але на пострадянському просторі досі читаємо і вивчаємо «Слово...» зі спотвореною композицією. Чи змінилася «сума» (сєнс) від такого переставлення «доданків»? У реконструкції оригінального тексту (першодрук і рукопис) відчувається порожнеча між зачином «повідісті» (власне сюжету) «...на зѣмлю Половѣцкую / за зѣмлю Рѹськую» [10, с. 98] і наступним текстом: «Тогдѣ Ігорь възрѣ на свѣтлое сѣлнце...» [10, с. 98]. Незручна пауза є наслідком цензури: на цьому місці мав би бути, зважаючи на обіцяне наратором «оть старѣго Владѣмера до нынѣшняго Ігоря» [10, с. 98], – аналепис про Володимира Мономаха.

Але сучасні вчені, щоб «залатати» це місце, взяли й вирізали «підходящий» шматок із подальшого тексту («О Бояне, соловію...» [10, с. 98]). Відновивши хронологію (фабулу), вони порушили мотивацію (сюжет): не тільки перед затемненням Сонця, а й перед наміром-пропозицією князя Ігоря – «А всѣдемъ, братѣ, на свой брѣзья кѣмони / да позрѣмъ сѣнего Дѣону» [10, с. 100] – опинилися, по-перше, відповідь-згода брата Всеволода «Сѣдлаи, братѣ, свой брѣзья кѣмони, / а мой ти готѣви, / осѣдлани у Кѹрьска, напѣреди» [10, с. 98] (поставлена до слів Ігоря, вона має вигляд головної), а по-друге, опис воїнів. В оригінальному, несфальшованому порядку викладу уславлення курян подане *після* затемнення Сонця – коли вже знаємо, що ці славні хлопці поляжуть, але все ще напружено чекаємо на остаточно невідворотну гамартію (Ігор «ступить у золоте стремєно»). Із такої композиції видно, що «Слово...» – не про похід Ігоря, а про полк – отой, якого «не воскресити». Затемнення Сонця – реальна подія, але виконує художню функцію як пролепис, «підсвічує» мотивацію: уже знаючи, *що* станеться,

мусимо збагнути, чому князь Ігор вирушив у похід, чому його вибір – між «потятим бути» чи «полоненим бути»?

Архієпископ Ю. Ісіченко пише: «У долі династії Ольговичів затемнення взагалі відіграло особливу роль. Як виявив А. М. Робінсон, протягом ста років перед Ігоревим походом було 12 сонячних затемнень, і вони співпадали з роками смерті 13 чернігівських князів. І князь Ігор, і автор “Слова” надавали цьому провіденційного сенсу» [5]. До речі, затемнення Сонця було і 1187 року, перед смертю Ярослава Осмомисла, причому літопис наголошує, що знамення «чинні» для тих земель, де їх видно. Отже, Ігор знає, що це попередження для Ольговичів, що його полк поляже – весь! – але «ступає в золоте стремено».

Авторський дискурс обґрунтовує це дуже лаконічно, в поетичному наслідуванні художнього коду Бояна: «Кóмони ржуть за Сулою – / звенить слава в Кíевѣ; / трубы трубят в Нóвѣградѣ – / стоять стязи в Путивлѣ» [10, с. 98]. У «перекладі» буденною мовою десь так: половці за Сулою нетерпляче готуються до відповіді на переможну акцію Києва, відтак Новгород-Сіверський мусить скликати військо, і в Путивлі полки готові.

Наративний підхід ґрунтується на тому, що оповідь впливає на значення. Це спонукає насамперед поцікавитися, кому належить у поемі дискурс «каяти» (ганьбодорікання). «Ту нѣмци и венѣдци, / ту греци и морáва / поють славу Святъславлю, / кають князя Їгоря, / иже погрузи жирь во днѣ Каялы...» [10, с. 112], – так, великого князя Святослава хвалять, «удільного» князя Ігоря – «кають», але це робить не наратор – він передовіряє мовлення іншим. Тож, по-перше, можливо, що сам він має інакше бачення тих подій, по-друге, тут ідеться про європейців, які черпали таке ставлення до руських князів із офіційних джерел, не маючи доступу до «живих» місцевих свідчень, а по-третє, у дискурсивній частині, «переораній» численними анахроніями, наратор якщо не спростовує, то виразно підважує (деконструює) цю «офіційну» версію.

Один із зацілілих у тексті символічних натяків – між першою і другою битвою Ігоря: «Дрѣмлетъ вѣ полѣ Ольгово хорóброе гнѣздó. / Далѣче залетѣло! / Нѣ было онó обидѣ порóждено / ни соколу, / ни крѣчету, / ни тебѣ, чрѣньни вóронъ, / погáний половчине!» [10, с. 102]. Половці у цьому пролеписі названі лише як третьорядна загроза. Якщо зважити на те, що сокіл у «Слові...» (і загалом у нашому давньому письменстві) є конвенціональним позначенням саме киеворуської княжої династії (у геральдиці – тризуб), а кречет – теж порода сокола (слабшого і «зальотного»), то не викликає сумніву, що наратор очікує кривди для Олегових нащадків насамперед не від половців, а від «своїх». Придивімося також до дискурсу бояр: «Ужѣ соколóма крѣльца припѣшали погáныхъ саблями, / а сáмаю опúташа вѣ путѣны желѣзны» [10, с. 112]. Орудний відмінок – «погáныхъ саблями» – засвідчує, що половецькі шаблі стали тільки знаряддям дії (чужими руками добре жар заґрібати) – для когось іншого, кому було вигідно позбутися князів-соколів на «поганській» території, за яку руський князь не відповідальний. До речі, у часи усобиць це був зручний і досить поширений спосіб усувати «конкурентів», не забруднивши руки братньою кров'ю, – досить згадати про убитого половцями з намови київського князя «красного Романа Святославича»,

Олегового брата. А навесні 1187 р. у спільному (підневільному) поході на половців «розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався» [6]. Літопис запевняє, ніби князь Переяславський сам «випросився у Святослава і в Рюрика їздити попереду» [6]. Уже взимку Рюрик і Святослав так само «повели» на половецьку землю князя Чернігівського Ярослава Всеволодовича, але він не «повівся» далі Дніпра [6].

Погляньмо на дискурс, який передує у «Слові...» «новині» про втинання крил Ігорю і Всеволоду, – віщій сон Святослава. Композиційно він якраз після цитованої вище «качали» Ігоря устами іноземців. Аналепис у символічній формі вказує, навпаки, на «качалу» великого князя Святослава: «чрѣпахуть мѣ сѣнее вино съ трудомъ смѣшено, / сѣпахуть мѣ тѣщими тѣлы поганыхъ тльковинь / великыи жєньчугъ на лѣно / и нѣговахуть мѣ» [10, с. 112]. Вино у «Слові...» (і не тільки) символізує пролиту кров (порівняймо «тѣ кровѣваго вина недостѣ; / тѣ пѣрь докончѣша хрѣбрии русичи: / свѣты попойша / а самѣ полегѣша...» [10, с. 108]). Це криваве вино «сине», а кров солоня – як «сине» море, «мертва вода». Перлини замість стріл у порожніх «тулах» – душі полеглих (порівняймо про Ізяслава: «Едѣнь же изронѣ жемчѣюжну дѣшу изъ хрѣбра тѣбла» [10, с. 120]).

Отже, кагана Святослава символічно напувають кров'ю мертвих воїв і ніжать перлами їхніх душ, це його сон, і трикратне «мені – мені – мене» вказує на причетність. Але можна припустити, що Святослава «напувають» і «ніжать» не Ольговичі, а ті, кому було вигідно «припѣшати» їм крильця, тим самим «підрізавши» і владу Києва. Ні сон, ані мовлення персонажів «Слова...» не є документальними – це «режисура» автора. Незвичний для віщого сну аналепис виконує функцію аристотелівського «впізнавання»: у сюжеті ми спостерігали за подіями, а завдяки дискурсу й анахроніям – починаємо розуміти їх сенс.

Окрім кагана Святослава, який доводився Ігореві двоюрідним братом, фактичну владу мав також Рюрик, який із братом належав до іншого «гнізда» – Мономаховичів. Чи не вони у віщому сні напувають Святослава синім вином смерті і ніжать перлами загиблих душ? У «золотому слові» – «Ты, буи Рѣриче, и Давѣде! / Не вѣю ли злѣченѣе шѣломы по кровѣ плѣваша?» [10, с. 116] – питання риторичне, і, як бачиться, зазначена кров – не лише половецька.

Щоразу, коли в Києві змінювався володар, половці приходили, щоб укласти новий «мир». Із 1181 до 1194 року Святослав Всеволодович (із роду Ольговичів) княжив у Києві уп'яте (це не рекорд: його молодший конкурент Рюрик Ростиславич між 1180 і 2010 роками займав Київ дев'ять разів). Святослав здобув титул великого князя за правом старшого, але не без підтримки половців, а утримав владу так надовго лише уклавши з Рюриком угоду: віддавши Київську землю, собі лишив тільки Київ. Така «децентралізація» зробила «посаду» великого князя майже формальною: без військової підтримки Рюрика він обійтися не міг, а той сподівався більшої влади, на шляху якої стояло «Ольгове гніздо». У «Слові...» ця угода Святослава згадується як помилка, причому в дискурсі наратора після «золотого слова», тобто як висновок: «Тогѣ старѣго Владѣмира / нельзѣ бѣ пригвоздѣти къ гѣрамъ кѣвскимъ; / сегѣ бо нынѣ стѣша стѣзи Рѣриковы, / а друзѣи – Давѣдовы, / нѣ розно ся ѣмѣ хѣботы пѣшутъ, кѣпіа поѣуть!»

[10, с. 122]. Мій переклад: *«Того старого Володимира [Мономаха] не можна було прицяхувати до гір кийвських, цього ж [Святослава] нині стали стяги Рюरिकові, а інші – Давидові, але нарізно їм навзаєм хоботи пасують, списи співають»*. Метонімія «стяги» легко прочитується як полки, військо, а рухомі «хоботи» над фіксованими полотнищами військових стягів – це метонімія керунку тих полків у різних напрямках, і так само неузгоджено з іншими кинутий спис «співає», посягаючи на чужу територію, тобто припиняючи мир оголошенням війни.

Полк Ігоря мусив загинути, бо перед тим, обравши не мир, а війну із половцями, неодноразово захоплюючи людей і добро на їхніх землях, Рюрик зі Святославом (інших Ольговичів з ними не було) тим самим спонукали половців до відплати. Святослав у квітні 1185 року, одразу після великоднього грабунку половецьких веж, «пішов у Вятичі [до города] Корачева за своїми ділами» [6]. Рюрик сидів собі в Овручі, Давид – у Смоленську. Ольговичі опинилися мимоволі втягненими в не ними розпочату, але для них актуальну війну зі «сватами». Хибно прочитаним у реконструкції тексту «Слова...» видається докір кагана Святослава братові Ярославу, князю Чернігівському: «Нъ рекѡсте: “Мужаимѣся самі – / прѣднюю славу самі похитимъ / а заднею ся самі подѣлимъ!”» [10, с. 114, 116]. Зважаючи на текст літопису (писаного на основі «Слова...»), можна побачити тут не «мужаймося», а *«мужа маючи»* – йдеться про мир із половцями. Навесні 1185 року «Ярослав [Всеволодович] чернігівський не пішов був із братом із Святославом, бо він мовив так: “Я послав до них мужа свого Ольстина Олексича і не могу на свого мужа поїхати”» [6].

У «плачі» Ярославни є цікавий аналепсис: «Ты пробѣль есі каменныя гѡры / сквѡзѣ зѣмлю Половецкую. / Ты лелѣяль есі на себѣ Святославлі насѡды до плѣку Кобякова. / Възлелѣи, господіне, мою лѡду къ мнѣ...» [10, с. 124], – княгиня вимагає від Дніпра врівноважити його сприяння Святославу, тобто непрямодорікає за той його похід за пороги Дніпра, який і «відчинив ворота» на Русь. Якщо вдуматися, Ігор не мав вибору битися чи ні – він лише міг обирати: на своїй землі чи на половецькій. І ось воно – трагічне у своїй безвиході, але гідне рішення: «Лѡце жѣ бы потяту бѣти, нѣже полонѣну бѣти» [10, с. 100]. Наратор мотивує такий вибір князя виразом «жалість йому знамення заступила». Але у якому химерно-науковому світі слово «жалість», в сучасній українській мові загальноновживане, можна перекладати як «жадобу»? Літопис після поразки Ігоря приписує Святославу сльози і слова: «Хай як мені жаль було на Ігоря, але нині більше я жалію за Ігорем» [6]. Отож, жалість, яка Ігорю «знамення заступила», – це і його жаль (якби чекав на половців, пустошили б землю), і його повинність васала, тобто Святославів *«жаль на Ігоря»* (за те, що той із Ярославом Чернігівським не приєдналися до походу).

Л. Махновець слушно зауважує, що «перекласти “Слово” – це означає не тільки творчо відновити його засобами іншої мови, але й ствердити своє розуміння пам’ятки в усіх аспектах» [8]. Відмінність альтернативної реконструкції пропонованого фрагменту від офіційної – перший рядок («смага князю умь похити») та ще вкінці «або» (альбо) замість «а любо». Але важливо змінити також фальшований ще від першодруку синтаксис: «Спѡла князю умь похѡти – / и жѡлость емѣ знаменіе заступі / искусіти

Дону великаго. / «Хощу бо, – рече, – / копіе приломіти конєць поля Половєцкаго; / съ вами, русици, / хощу главу свою приложити, / а любо испіти шєломомь Дону!» [10, с. 100]. Окрім перекладу жалості як жадоби, цілковитим абсурдом видається таке інтонаційне членування – виходить «хочу накласти головою». На мою думку, ці рядки варто синтаксично поділити інакше, що значно випрозорює розуміння:

Смага князю розум вкрала,
і жалість йому знамення заступила.
«Скуштувати Дону великого хочу-бо, – рече. –
Списа приломити край поля Половецького
з вами, русичі, хочу.
Головою своєю накласти
альбо [або] напитися шоломом Дону».

Як у цій безвиході Ольговичів, полишених сам на сам із загрозою, каган Святослав не мав влади над двома Ростиславичами, готовими до набігів, але не зацікавлених в обороні, так нарізно їм «співали списи» і в пізнішій ситуації, важливій для автора «Слова...» – князя Володимира, у долі якого знаходимо дивну схожість із тим, що свого часу пережив Ігор. Друга частина віщого сну Святослава – пролепис. Офіційна реконструкція тексту: «Всю нощь съ вєчера бусови врани възгряяху / у Пльнська на болони, / бѣша дѣбри кисани и несощася къ синему мору» [10, с. 112]. Моя версія «темного місця»: «бѣша де бѣ крса́ню», тобто відкритий простір оболоні постає як епічне «чисте поле» – поле битви, «кресання». «Дебрь Кисаню» в першодруку бачиться мені результатом хибного привнесення «р» із титли в попереднє слово.

Пліснеськ (тепер поблизу с. Підгірці Львівської області, від Галича відстань по прямій близько 112 км) у Русі був великим градом, у часи Ігоря уже не стільки центром торгівлі, як оборонним укріпленням. 1188 року князь Володимир Галицький, не втримавши влади, щойно здобутої після смерті Ярослава Осмомисла, хотів повернути отчий стіл із допомогою угорського короля, але Бела III посадив у Галичі свого сина, а Володимир Ярославич з родиною лишився в заручниках. Князь Роман зібрався на Галич із сином Рюрика, однак, як пише літопис, «вперед послав воів до [города] Пліснеська, щоб вони спершу напали на Пліснеськ. Але вони, [городяни], заперлися, а угри й галичани заскочили їх, [воів Романових], коло Пліснеська, – тих захопили, а другі втекли» [6].

Можна припустити, що автор «Слова...» пролеписом зі сну київського князя натякає на «кресання» за Галич. Для Святослава як персонажа «Слова...» ця подія належить прийдешньому (віщі сні передбачають майбутнє). Але для автора – це вже минуле. Імовірно, саме «гостюючи» у Бели, Володимир Галицький і писав своє «Слово...» – не 1187 року, а 1188 року. Ось вони, «ворони біля Пліснеська на оболоні» в буквальной літописній паралелі: до Галича 1188 року пішли «Святослав із синами своїми, а Рюрик із братами своїми. Та коли вони були всі разом і рядилися про волость Галицьку, то Святослав давав Галич Рюрикові, а собі хотів усієї Руської землі навколо Києва. Але Рюрик сього не вподобав – лишитися отчини своєї, не хотів поділитися

Галичем. І так, не урядившись, вернулися вони до себе» [6]. Давній град Пліснеськ був межею оборони, тож князі не могли його оминати, але вони лише «взгряжу» – зібралися, пошуміли, та й по всьому. Володимир же, утікши з полону (як і князь Ігор), повернув собі Галич, прогнавши угрів 1189 року – із допомогою Казимира.

Останній несфальшований текст «Слова...» (перед симулякром виразно християнського й простецького «славословія») – рядки, які наголошують причини безсилля кагана Святослава. Офіційна реконструкція тексту: «Рєкъ Боянь и ходы на Святъслáвля, / пѣснотворецъ старáго врѣмени – / Ярославля, Ольгова, когáня: / «Хоть и тяжко тѣ головы крómѣ плечю – / злò тѣ тѣлу крómѣ головы...» [10, с. 130]. У перекладах ігноруються «на», «тї», а також той факт, що Олег каганом (великим князем) так і не став. Моя версія:

Рекъ Боянь и худы
на Святъславля пѣснотворця
старого времени Ярославля,
Ольгова коганя хоти:
«Тяжко ти головы кромѣ плечю,
зло ти тѣлу кромѣ головы».

«Худи» (порівняймо сучасне «гудити» – неславити), а не «ходи» (ймовірні хибні припущення видавців: «у» графічно позначалося як «оу»); інверсована фраза «жадання Олегового князювання». Повний переклад-інтерпретація: *«Висловлював Боян і огуди / на Святославового співця / старих часів Ярославових, / жаданого кагана Олега: / “Тяжко твоїй голові окремо від пліч, / зле твоєму тілу без голови”»*. Критика дуже обережна: наратор «прикривається» дискурсом Бояна, а Боян гудить ніби й не великого князя Святослава, а його співця (і це, до речі, показує Бояна як сучасника Ігоревго походу). Згадане «безголів'я» було наслідком політичного компромісу 1181 року: «голова без пліч» – образ влади кагана суто над Києвом, відтятої від Київських земель, унаслідок чого Русь стала «тілом без голови». З іншого боку (а в образах «Слова...») внутрішня форма завжди «подвійна», багатша, ніж однозначне алегоричне тлумачення), – тут прочитується і Боянове застереження піснетворцю: якщо оспівувати історичне право Олега бути каганом (а ця «обида» вимагає вказувати на його кривдників) – можна позбутися голови.

Ще від назви «Слова...» крізь численні аналепсиси проступає історія Ігоревго діда – князя Олега. Зупинимось лише на менш прозорих згадках. Офіційна реконструкція тексту: «О, далече зайдє соколь, птіць бья, – кь мору! / А Йгорєва храбраго плъку не крѣсити! / За нїмь клікну Карна и Жля, / поскочи по Руской землі, / смáгу людемь мѣчючи вь пламянѣ рózѣ» [10, с. 110]. Моя версія тексту-перекладу-інтерпретації: *«За ним [загиблим полком Ігоря] кликнула карна [означення] і Желянь [назва річки, відома з літопису Руського, тепер русло на території Києва], скочив по Руській землі вогонь-смага, роздемичучи [роздроблюючи] в розі полум'я»*. Хибно прочитане «пъ» (поскочи) – це «нь» у слові «Желянь»; «А Ігорєвого славного полку не воскресити» – як і Желянь (загиблих на ній), і вона карна (підлегла княжій волі); підмет для присудка «скочи» – «смага» (інверсія).

Можна стверджувати, що перед «мичучи» в оригіналі було «де», бо Катерининська копія містить слово «людем», але у першодруку воно відсутнє (його вилучили не випадково: очевидно, замість «лю» там був якийсь інший склад, який збивав видавців із пантелику). На мою думку, «людем мичучи» в Катерининській копії написали на місці оригінального «роздемичучи». «Етимологічний словник української мови» (1982–2012) подає слово «демикати» [3, т. II, с. 30] як «рвати», а «роздемикати» як «розбити, роздробити» (посилання на «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського й С. Недільського, 1886), «подемикати» – як «поламати, потрошити» (посилання на «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів» І. Верхратського, 1899). Усі значення на сьогодні діалектного слова сходяться на тотальному знищенні-розпорошенні (від лат. *demicare* «подрібнювати»), що значно краще «вписується» у логіку цитованої фрази, аніж «мичучи» (від «микати»), до речі, ненав'язливо так підмінене у перекладі на «мечучи» (від «метати») – бо ж якось не до речі смикати полум'я в розі й «микати» вогнем Руську землю.

Загиблі біля Києва на річці Желянь (1093 року), які «кличуть» за полеглим полком Ігоря, – ось ще одні, давніші «ворота» половцям, відчинені внуками Ярослава Мудрого, і вже з цього часу скочила по Руській землі смага. Серед значень «смаги» В. Перетц називає і лихоманку – «жар через перевтому» [9], але насамперед «смага» – це «сухість, пал: “на губах смага падець и тѣло все загорится, и в лицѣ огонь явится”, Дуб. Сб. XVI в.; Срезн. III, 442, або – вогонь, полум'я: “грѣшники въ аду въ смагѣ висять да въ смолѣ кипять”, Тіх., 68» [9]. Це слово образно «промовляє» не тільки про «пекло на землі», а й про відсутність води і палке жадання (вода символізує життєву силу, володіння річками – політичну владу). «Смага» – це і спалення, і «гарячка» завоювань.

Слова «карна», «карати», «кара» в українській мові були як за часів давніх, так і досі; загальноживане «кара» означає лихо як відповідь на певний переступ, причому кари людина зазнає (очікує) від Іншого – світської влади або вищого закону. «Карним» називають усе, що підпорядковане суспільним інститутам права. Якщо повернутися до «Слова...», карний – той, кого можна покарати, тобто підлеглий, підвладний (пор. д-перс. *kāra* – військо, народ [3, т. III, с. 21], лит. *kāgias* – «військо», *kāgas* – війна [3, т. III, с. 20]); у бінарній опозиції парою для «карного» видається «буйний» – який не підкоряється (обставинам, закону, звичаям), не улягає владі Іншого, не знає міри, свавільний у своїх вчинках (у «Слові...» – відчайдушний буй-тур Всеволод і «буйний» войовничий Роман).

Деякі дослідники «Слова» пов'язували «темне місце» «Карна і Жля» із плачем, голосінням чи їх персоніфікаціями, аж до вигаданих «міфічних» персоналій. «Карна» – це знайомий нам відносний прикметник із дещо забутою внутрішньою формою. Загибель на річці Желяні воїв, котрі, як і полк Ігоря, полягли через обов'язок перед князем, – є «карною».

Чернігів Олегові повернули тільки під тиском половців, а Києва він так і не отримав, – і це порушення права, скоєне чинною владою і не виправлене, стає ніби зразком для майбутніх «беззаконій». Великий князь Всеволод (син Ярослава Мудрого, батько Володимира Мономаха, дядько і запеклий ворог Ігорєвого діда Олега) помер 1093 року. Оповідь у літописі Руському про битву на ріці Желянь – другу в цьому році, у якій знову

перемогли половці, – трагічна, але дуже еліптична: «...і було мертвих більше, ніж коло Треполя [...], а половці вернулися до Торчського» [7]. Князь Святополк повернувся до столиці «з двома» (в оригіналі літопису «самъ третѣи») – але двох інших не названо, суть угоди не з'ясовано. Ні в попередньому літописному оповіданні про перемогу половців біля Треполя, ні тут жодним словом не згадано про Олега, але наступного року, як тільки «учинив Святополк [Ізяславич] мир із половцями і взяв собі за жону дочку Тугоркана, князя половецького» [6], «прийшов Олег [Святославич] з половцями із Тмутороканя і підійшов до Чернігова» [6]. Літописець зауважує: «Се уже втрете навів Олег поганих на Руську землю» [6], – що дозволяє зробити обгрунтоване припущення про стосунок «Олегових полків» і до подій біля Треполя й Желяні.

Образи річок (і загалом стихія води) тісно пов'язані у «Слові» із правом і володінням, причому не лише як кордони, об'єкт-символ князівської влади, але також – відповідно до язичницького світобачення – як суб'єкт вищої справедливості: саме річки «вирішують», кого пустити до влади, а кого – ні, чи жити князеві взагалі. Наприклад, на протиположності до сприяння Донця в епізоді втечі Ігоря з полону («стрешаше его гоголемъ на водѣ, чаицами на струяхъ, чрънядьми на ветрѣхъ» [10, с. 128]) – а князь вертається не просто на Русь, а «къ отню злату столу!» – тут згадується інша ріка – Стугна, яка «уношу князю Ростиславу затвори днѣ при темнѣ березѣ» [10, с. 128]. Альтернативний переклад: «юнакові князеві Ростиславу зачинила Дніпра темні береги». За рахунок аналепсису доля цих князів надається до зіставлення. Те, що Ігор тепер «вплив», а Ростислав тоді (1093 року біля Треполя) потонув, із погляду язичника можна вважати відновленням порушеної справедливості – волею стихії, яка безпечно проводить Ігоря додому, до владного центру. Усі річки-дороги ведуть до Дніпра – якщо тільки котрась, «пожрши чужи ручьи», цей шлях не «затвори». Виявляється, згаданий тут Ростислав – син Всеволода Ярославича і брат Володимира Мономаха, тих самих, які усунули князя Олега від влади, тобто «пожерли чуже», а в іншому аналепсисі «Слова...» чекають за це відплати: коли Олег «ступаєть въ златъ стремьнь въ градъ Тмутороканѣ, – / той же звонъ слыша давньи великыи Ярославль сынъ Всеволодь, / а Владимірь по вся утра уши закладаше въ Черниговъ» [10, с. 106]. Без приміток Л. Махновця годі здогадатися, що Мономах закладає «уші» міської брами.

Щодо іншої заявленої деконструкції (яку здійснює автор «Слова...») – освітні й наукові студії вбачають її у трансформації традиційної поетики, однак, за браком текстів для порівняння – киеворуського лицарського епосу, який творився для князівсько-дружинної касти воїнів не християнами-книжниками, а «внуками Велеса», – ніхто не береться визначити, у чому ця видозміна полягає, тобто як на практиці відмежувати новаторство автора від традиції Бояна.

Коментатори «Слова...» (не наважуюся заявляти, що всі, але принаймні читані мною) одностайні в тому, що автор, «протиставляючи свою манеру Бояновій, розглядає його як попередника» [5], – тобто йдеться водночас про заперечення і наслідування. Зазначена теза ґрунтується на початкових словах обрамлення: «Начати же ся тѣи пѣсни по былінамъ сегѡ врѣмени, / а не по замышлѣнію Бояню» [10, с. 96] (переклад Л. Махновця: «Початися ж оцій пісні по билицях часу нашого, а не за вимислом

Бояна» [10, с. 97]). Як і в багатьох інших перекладах «Слова...», які доречніше називати переспівами, слова тут підлаштовуються під «горизонт очікування»: «цей» час (Ігорів, у термінах наратології – час історії) стає «нашим» (авторсько-читацьким – часом нарації), «билини» – «билицями» (знайоме слово «небилиці» слугує підставою для центрації), відтак Боянове «замишленіє» (попри наявність і в сучасній мові як «замислити», так і «замислено», із цілком певним значенням префікса) – перетворюється на «вимисел». Не в реконструкції тексту, а саме в перекладі-трактуванні з'являється звично-непомітне як для радянської, так і для цілої позитивістської епохи протиставлення дійсності та вигадки. Звідси (із нібито «нашого» часу) постало також упередження, ніби Боян як легендарна особа стосовно автора «Слова...» перебуває в минулому – якщо не язичницької доби (бо ж «Велесів онук»), то принаймні старшої літературної генерації.

На моє переконання, в цитованому уривку Володимир Галицький постулює не бунт проти літературної традиції, а лише наративну композицію «Слова...»: він збирається почати «старими словеси» із «билин цього часу», тобто з історії (в наративному сенсі, story). Уже було згадано, що контури «повісті» (не слави, для якої на першому місці – дискурс, а саме повісті, котра цінує подієвість) автор окреслив «оть старáго Владíмера до нýнѣшняго Їгоря» [10, с. 98], от тільки розповідь про Мономаха комусь дуже не сподобалася, тож про її зміст можемо тільки гадати. Але продовжується повість цілком «по замишленію», тобто як дискурс, а «билини цього часу» доповнюються численними «обаполами» – аналепсисами і пролепсисами .

Уже з пояснення Боянового стилю в обрамленні виразно проступає сутність «замишленія» саме як способу оповіді, де перевага надається дискурсу (мово-мисленню), причому таке осмислення-обговорення оперте на подієві відступи-анахронії. Слова «растѣ́кашется мýслию по дрéву, / сѣ́рымъ вѣ́лкомъ по землі́, / шíзымъ орлómъ подь óблакъ» [10, с. 96] легко зрозуміти, згадавши, що образ Світового дерева як міфічна впорядкована структура світу представляє не тільки касти традиційної спільноти (про Кия/Перуна, Щека/Велеса й Хорива/Хорса див. [1]), а й часову модель: майбутнє, минуле й «серединне» теперішнє. У тексті «Слова...» Бояновий стиль описується ще раз: «скáча ... по мýслену дрéву, / летáя умóмъ подь óблакъ, / свивáя слáвы обáполы сегò врéмени» [10, с. 98]. Якщо мовою наратології – йдеться про домінування дискурсу та численні анахронії (особливості орнаментального стилю).

Приблизно 9–10 % поеми, за моїми підрахунками, складає цензурований/підмінений текст, фальсифікат скриптора (середньовічних часів творення списку чи XVIII століття – сказати важко, але від оригінального авторського стилю відділити можна, загалом ця тема заслуговує окремої студії). Решта 90 % зацілілого тексту «Слова...» – переплетення-чергування історії та дискурсу в таких пропорціях: 45 % тексту – дискурс, із якого 25 % – персонажний (мовлення героїв), 1 % – цитування суджень Бояна та 19 % – коментарі й міркування автора (у термінах Ж. Женетта це обрамлення пунктирне, тобто не лише на початку і вкінці, а й наскрізно в оповіді); інші 45 % – історія (у наративному сенсі), у межах якої анахронії становлять 32 % (з них 25 % – аналепсиси, 7 % – пролепсиси), тоді як сюжет, включно з епілогом, – лише близько 13 %. Якщо порівняти ці подієві частини «Слова...» у плані історичного часу, а не текстуального обсягу, то неспівмірність

ще більш різюча. Яскраво демонструє градаційний зв'язок часів аналепис, задіяний посеред другої битви: «БЫли вЂчи Трояни, / минула лЂта Ярославля; / БЫли плъци Олговы, / Ольга Святъславличя...» [10, с. 106]. Очікувана загибель славного полку – як би буйно не бився Всеволод, цього не змінити – пов'язується із «обидою» Олега, чий полк постають ніби композиційним пуантом, стоншеним «вістрям» часу (менша тривалість і порушена справедливість) – на тлі «ідеальних» державницьких років Ярослава Мудрого та «золотих» віків Трояна (від заснування Києва легендарними трьома братами, трактування В. Щурата). Отож, без вникання в позасюжетний вимір «Слова...» (77 % проти 13 % історії Ігоря) читач отримує замість могутнього крилатого дерева – телеграфний стовп.

Розглянувши наративну композицію «Слова о полку Ігоревім», ми, по-перше, переглянули тезу, ніби автор бунтує проти літературної традиції Бояна. Навпаки, Володимир Галицький наслідує його оповідну манеру, декларуючи в зачині лише іншу послідовність викладу. Почавши «по билинах цього часу» (з «повісті», а не зі «слави»), він, як і Боян, продовжує цю історію «замишленієм» (дискурсом), розгортаючи «обаполи цього часу» численні згадки попередніх і наступних усобиць. «Билини цього часу» – сюжет, включно з епілогом, – становлять лише 13 % тексту. Домінуючі дискурс та анахронії виконують функцію аристотелівського «впізнання».

По-друге, уточнено часові відношення. Прикінцева апеляція Бояна до Святославого співця засвідчує, що Боян був сучасником автора, а не легендарним поетом. Загальноприйняте датування пам'ятки 1187 року (коли помер Ярослав Галицький) не враховує наративних аспектів: до Осмомисла «як до живого» звертається не наратор, а персонаж Святослав (і сам перебуваючи в часі історії). Згаданий у «віщому» сні Пліснеськ, з'ясований як пролепис, дозволяє віднести час написання «Слова...» до 1188 року, коли князь Володимир Галицький був заручником у Беллі III, а Святослав і Рюрик так і не змогли дійти згоди, аби звільнити Галич. Екзистенційна подібність ситуацій Ігоря й Володимира могла бути однією зі спонук до вибору сюжету. Описана в «Слові...» історія близька для Володимира Галицького не тільки через родинні зв'язки, а й через схожість переживань: як колись Олег Святославич, він, старший син, зазнав вигнання і був позбавлений законного спадку, як Ігор – потрапив у полон і в неславу за те, що ніби «відчинив ворота» на свою землю.

По-третє, ми простежили, як автор «Слова...» піддає деконструкції дискурс «каjali» (звинувачення) Ігоря. Задіяні наратором анахронії засвідчують, що «ворота» на Русь уже були відчинені. Насамперед ідеться про переступ законних прав Ігорового діда Олега. Вперше у студіях «Слова...» симулякр «Карна і Жля» розглянуто як історичну алюзію карної Желяні – ріки, де 1093 року підлеглі княжій волі русичі масово гинули (після такої ж кровопролитної битви біля Стугни). Однак, як і в ситуації Ігоря, половці були тільки знаряддям князівських усобиць. Аналеписом із плачу Ярославни її брат Володимир мотивує смерть Ігорового полку попереднім походом Святослава на половецькі землі. Таким же звинуваченням постає аналепис символічного сну, у якому Святослава напувають кров'ю мертвих і ніжать перлами їхніх душ. Автор натякає на Рюрика й Давида, зацікавлених у падінні Олегового династичного «гнізда».

Наслідки децентралізації – «тіло без голови» й «голова без тіла». Каган Святослав, «прищавований до Київських гір», уже не спроможний забезпечити захист не тільки цілої Русі, а й власного роду.

Перспективними для подальших досліджень є питання фальшування наративної композиції, проскрибованого оригінального тексту та проблема інтерпретації як симулякру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Горбань А.* Імперський наратив «Велесової книги»: симулякр історії / Анфіса Горбань // Житомирські літературознавчі студії. Вип. 7. Матеріали конференції «Поліфонія української літератури» з нагоди ювілею В. Т. Чайковської / за ред. П. В. Білоуса. – Житомир : ЖДУ, 2013. – С. 201–214.
2. *Грушевський М.* Творчість XII–XIII вв. «Слово о полку Ігоревім» [Електронний ресурс] / Михайло Грушевський. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред) та ін. – Київ : Наукова думка, 1983. – (Словники України).
4. *Женетт Ж.* Фигуры : в 2 т. Т. 1–2 / Ж. Женетт. – Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 944 с.
5. *Ісиченко І.* Тема 12. «Слово о полку Ігоревім» [Електронний ресурс] / Ігор Ісиченко. – Режим доступу : <http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/istoria-istoria-ukraïnskoie-literaturi-h-xvi-st/12-slovo-o-polku-igorevim>
6. Літопис руський [Електронний ресурс] / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ : Дніпро, 1989. – 591 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>
7. *Махновець Л.* У віках безсмертне / Леонід Махновець // Слово о пльку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви / підгот. Леонід Махновець. – Київ : Наукова думка, 1967. – С. 5–35.
8. *Мишанич О.* Довкола «Слова». Нова ревізія автентичності видатної пам'ятки [Електронний ресурс] / Олекса Мишанич. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>
9. *Перетц В.* Слово о полку Ігоревім пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар [Електронний ресурс] / В. Перетц. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>
10. Слово о пльку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега (Ритмічний переклад) // Слово о пльку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви / підгот. Леонід Махновець. – Київ : Наукова думка, 1967. – С. 96–131.
11. *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Нью-Йорк : УВАН, 1956. – 511 с.

Стаття: надійшла до редакції 28.03.2017

прийнята до друку 11.04.2017

«ON THE BOTH SIDES OF THIS TIME»: ANACHRONIES IN THE NARRATIVE COMPOSITION OF «THE TALE OF IGOR'S ARMY»

Anfisa HORBAN

*Ivan Franko State University of Zhytomyr,
The Department of Ukrainian Literature and Comparative Studies,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, 10008, Ukraine,
e-mail: anyasribnafog@gmail.com*

Centering on narrative composition of «The Tale of Igor's Army», the paper offers an alternative interpretation of some persistent stereotypes. First and foremost, the statement about Volodymyr is re-considered, relying on the proof about the authorship given by L. Makhnovets. The narrator follows Boyan's literary tradition, since the narrative features of «The Tale» demonstrate that the author is mastering Boyan's narrative manner. The well-known opposition at the beginning only declares the different order of narration. Starting the tale by «this time epics» (the story, not a glory), the narrator continues it as «thoughtfully» (discursively) as Boyan does. Igor's story (the plot, including the epilogue) is about 13% of the whole text. The dominant discourse and multilayer anachronies, i.e. analepsises and prolepsises, which refer to «the both sides of this time», function as Aristotelian anagnorisis.

Secondly, the paper clarifies the temporal correlations. The final Boyan's address to Svyatoslav's poet proves that Boyan was not a legendary person but a contemporary of Svyatoslav, Igor and the author of «The Tale». The generally accepted date of the masterpiece – 1187 (when Yaroslav, the Galician died) ignores the narrative aspects. The appeal to Osmomysl (as still alive) is not a part of narration, it belongs to a character's discourse (Svyatoslav as well as his speech is within the time of story). Mentioning in the «prophecy» the prolepsis about Plisnesk is the reason to date «The Tale» by the year 1188, when Volodymyr, the Galician was a hostage of Bella III, but gathering near Plisnesk «crows» – Svyatoslav and Ruryk – were not able to agree about conquering Galych. The similarity of situations made Volodymyr empathize Igor, and that could be a motive for choosing the plot.

Finally, the author of «The Tale» deconstructs Igor's «kayala» discourse, because the «gateway» to Rus' had been opened before due to the breach of the laws of Oleg (Igor's grandfather) and his dynasty. It is the first time in the studies of «The Tale» that the simulacrum «Karna and Zhlyya» is elucidated as a historical allusion to Zhelyan' river where in 1093 the Ruthenian underlings lost their lives en masse (after the same battle on Stugna river). And just like in Igor's case, the Cumans were only a weapon for the palatine internecine wars. Svyatoslav is blamed for the death of Igor's army. The analepsis in Yaroslavna's lament mentions his campaign to the Cuman land. There is also a blaming analepsis in the emblematic dream: some people were given to drink the blood of the dead and were caressing Svyatoslav with pearls of Igor's army souls. The author of «The Tale» hints at Ruryk and Davyd who were interested in the fall of Oleg's dynastic «nest». As a result of decentralization, there were «a body without a head» and «a head without a body», «nailed to Kyiv hills», and Svyatoslav had no power to protect the whole of Rus'.

The prospect of further studies lies in examining the issue of falsifying the narrative composition and eliminating the original text.

Keywords: «The Tale of Igor's Army», Volodymyr the Galician, author, composition, story, discourse, anachrony, analepsis, prolepsis.